

DE OPBOUW VAN HET DORP LITH

IR. J.J. CUIJPERS

1. INLEIDING

In het afgelopen decennium is de belangstelling voor het ontstaan en de ontwikkeling van de dorpsstructuren in Nederland sterk stijgende. Met de regelmaat van de klok verschijnen er publikaties over de terpdorpen in Friesland, de brinken in Drente of de dorpen in Brabant. Rondom de dorpen in het rivierkleige-

bied is het sinds de jaren '50 wat stil geworden. ¹⁾ In het navolgende zal getracht worden de structuur van een kern in het Brabantse riverkleigebied enigszins te onttrafen.

In de vorige eeuw waren er in Lith diverse „wijken”, met woonpaden en achterwegen, die onderling verbonden waren met een ingewikkelde wegenstructuur en waaroverheen weer de Maasdijk met zijn bebouwing liep. Zoals we in het onderstaande zullen zien, heeft deze ingewikkelde structuur te maken met het feit, dat de ondergrond een zeer fijnmazig patroon laat zien van onderling verschillende grondsoorten.

Algemeen wordt aangenomen, dat het dorp Lith in de 8e eeuw is ontstaan. ²⁾ Archeologisch onderzoek heeft ook belangrijke bewoningssporen uit de Romeinse tijd aan het licht gebracht en enige zwakke aanwijzingen voor bewoning tussen de Romeinse tijd en de 8e eeuw, doch de bewoning in deze periode is zeer waarschijnlijk van beperkte omvang geweest. ³⁾

Pas omstreeks de 8e eeuw wordt het gebied weer droog genoeg om permanente bewoning toe te laten. Vanaf dan ontstaat in een ontwikkelingsproces van eeuwen, de opbouw van het dorp Lith, zoals wij die heden ten dage kunnen aanschouwen.

2. DE ONDERGROND

Vrijwel alle aan de oppervlakte liggende gronden binnen de gemeente Lith zijn holocene (d.w.z. ná de laatste ijstijd gevormde) afzettingen. Ze bestaan louter uit rivierkleiafzettingen, voornamelijk van de rivier de Maas. Deze rivier voert in zijn stroom zand- en slibdeeltjes mee. Als de stroomsnelheid vermindert zakken de vaste deeltjes naar de bodem. Toen er nog geen dijken waren werd het gebied regelmatig overstroomd. In de overstroomde gebieden was de stroomsnelheid gering. Daar werden de deeltjes afgezet. Het grofste materiaal (zandige deeltjes) werd reeds bij een geringe stroomsnelheidsvermindering afgezet. Kleinere deeltjes (kleideeltjes) bleven langer zweven en werden verder van de rivier afgezet. Zo ontstonden twee verschillende bodemtypen: de dicht bij de stroomdraad gelegen oeverwalgronden, bestaande uit zavelige klei en de verderaf gelegen, zware komkleigronden.

De oeverwalgronden liggen in het algemeen hoger, als een rug langs de rivier, de komkleigronden liggen lager en verder van de rivier af. Vóór de bedijkingen slingerde de Maas als een „wilde” rivier vrijelijk door het land, verliet oude beddingen en groef zich in in nieuwe. Bij hoog water werden grote stukken land overstroomd.

Langs de Maaskant in de gemeente Lith komen op diverse plaatsen langgerekte ondiepe „geulen” voor, min of meer loodrecht op de oeverwallen. ⁴⁾ Een fraai voorbeeld ligt bij Maren-Kessel (nu grotendeels bebouwd), waar De Velmer een restant van is.

Andere geulen lagen bij Lith (zie hierna), Lithoyen (het zuidelijk deel van het dorp: De Meer) en mogelijk bij Het Soldatenwiel.

Een rekonstruktie van de ondergrond van het dorp Lith vertoont, door gebrek aan een gedetailleerd bodemonderzoek, noodzakelijkerwijs nogal wat hiaten. Toch kan, aan de hand van de huidige en voormalige toestand van het terrein en de bodemkaarten van dr.ir. van Diepen ³⁾ en dr.ir. L.J. Pons ⁴⁾, een redelijk overzicht worden gegeven van de situatie.

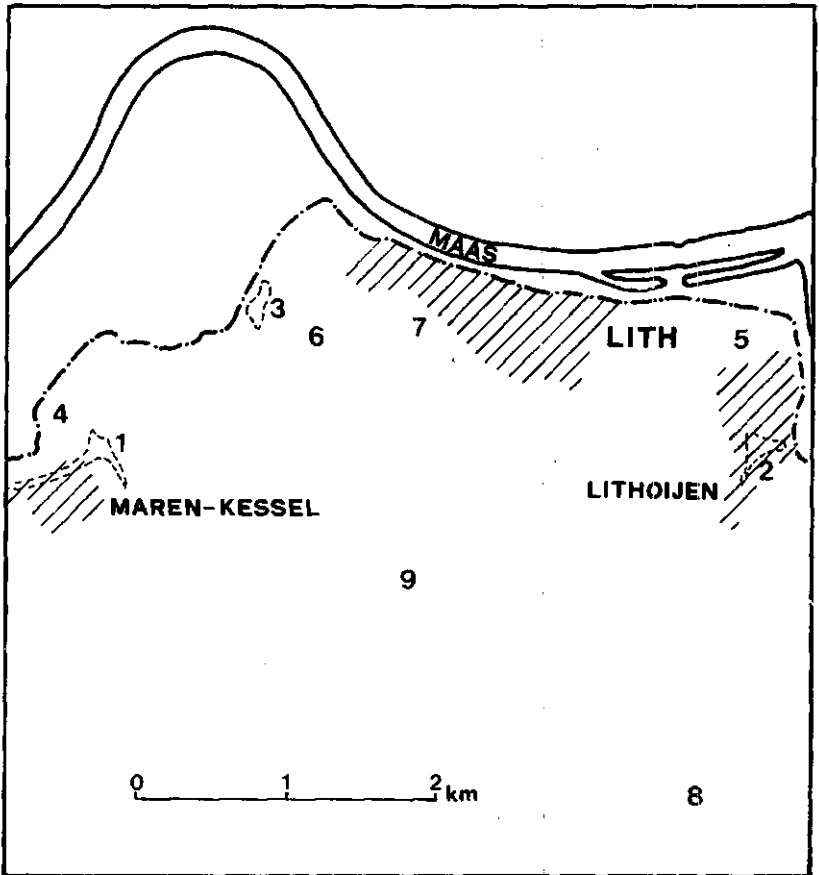

Fig. 1: Overzicht; geografische namen: 1:De Velmer, 2:De Meer, 3:Soldatenwiel, 4:De Eng bij Kessel, 5:De Enge bij Lithoijen, 6:Westerbeemden, 7:De Heuvel, 8:Lithoijens Broek, 9:Engwijkse Hoeven.

a. De ligging van de Maas. Sinds de 8e eeuw heeft de Maas in deze omgeving globaal van hetzelfde bed gebruik gemaakt. Slingers en bochtafsnijdingen als bij Balgooy en Keent ⁵⁾ zijn hier niet bekend. Wel moet de Maas gedurende de late middeleeuwen de noordzijde van het dorp bedreigd hebben. Blijkens opgravingen werd de noordmuur van een na 1200 op de dijk gebouwde kerkje door ondermijning door de rivier verwoest. ⁶⁾ Op het kadastrale minuutplan (getekend in 1829) ⁷⁾ is vlak ten noorden van de Maasdijk een rivierstrangetje zicht-

baar (de Oude Maas genoemd), die het restant van een vroegere Maasloop zou kunnen zijn. Het bewuste loopje is hier en daar nog als een sloot in het terrein zichtbaar. Mogelijk heeft de Maas door stroomverlegging in het verleden delen van de nederzetting weggespoeld.

b. De oeverwallen liggen als een brede band evenwijdig aan de rivier. Zij zijn opgebouwd gedurende verschillende perioden, (sedimentatieperioden), waarin te onderscheiden zijn: de voor-Romeinse (± 400 v.C.-200 v.C.), de laat-Romeinse (± 250 n.C.-500 n.C.) en de middeleeuwse (± 850 n.C.-1000 n.C.) sedimentatieperiode. ¹⁰) In delen van het Land van Maas en Waal worden nog pakketten uit een laat-middeleeuwse sedimentatieperiode (± 1250 -1450) aangetroffen. Het betreft gronden, die toen nog niet bedijkt waren. Bij Lith worden geen gronden uit deze sedimentatieperiode aangetroffen, zodat mag worden aangenomen, dat het gehele gebied in die periode reeds bedijkt was (zie ook 4.) De oeverwallen lagen relatief hoog in hun omgeving, werden zelden overstroomd (door het ontbreken van dijken liepen de waterstanden niet zo hoog op als later) en waren zaveliger dan de aangrenzende komgronden (beter te bewerken), waardoor ze een gunstig vestigingsmilieu vormden.

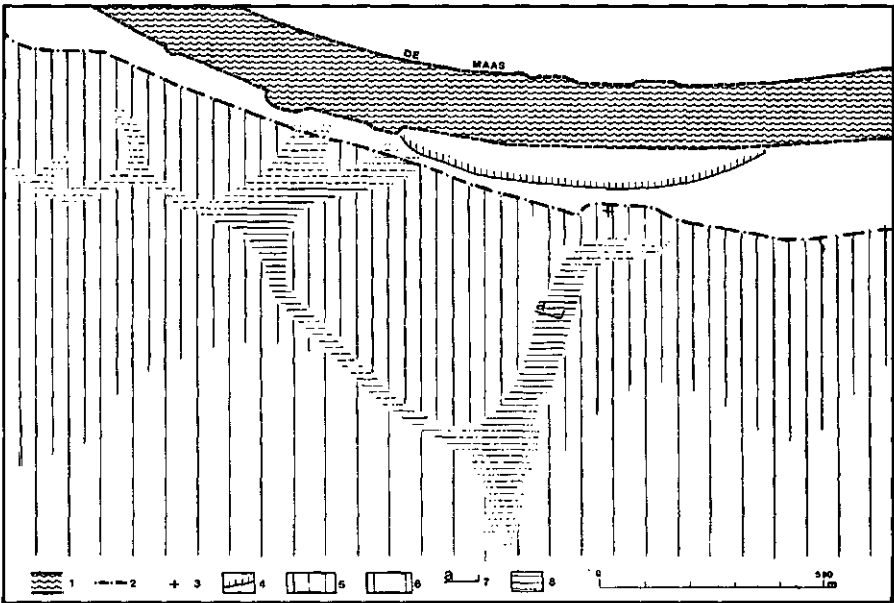

Fig. 2: de ondergrond: 1 = huidige loop van de Maas; 2 = ligging van de dijk; 3 = de N.H. kerk; 4 = loop van De Oude Maas, vgl. kad. minuutplan; 5 = stroomrugafzettingen uit de middeleeuwse sedimentatieperiode; 6 = stroomrugafzettingen uit de laat-Romeinse sedimentatieperiode (plaatselijk bedekt met een laag van 50 cm van afzettingen; 7 = doorsnede fig. 2; 8 = geulen.

c. *Diverse geulen en laagten* waren tot voor kort binnen de kern Lith aanwezig. Thans zijn ze vrijwel alle opgevuld en genivelleerd in samenhang met woningbouw en dumping van overtollige bodemspecie. De doorsnede van een voormalige geul in noord-zuidrichting, loodrecht op de oeverwal ziet er als volgt uit: Ruimtelijk gezien vertonen de geulen een zekere samenhang. Mogelijk hebben we hier te doen met een stelsel van overloopgeulen of crevasses (via welke het water van een wassende rivier naar de lage kom stroomde). ¹¹⁾

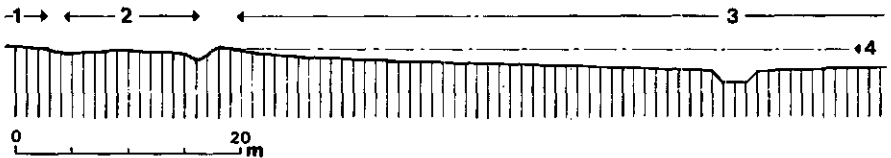

Fig. 3: doorsnede geul: 1 = ophoging Putwijk; 2 = Hoogstraat, thans Mr. v. Coothstraat; 3 = geul; 4 = peil huidige opvulling.

d. *De komgronden* waren laag gelegen en nat (veelvuldig komt de naam „broek” voor). De gebruiksmogelijkheden waren zeer beperkt en de vestigingomstandigheden zeer ongunstig. Tot onze eeuw bleven deze gronden onbebouwd.

3. SITUATIE VOOR DE BEDIJNING

In dit milieu vonden, zoals vermeld, omstreeks de 8e eeuw de vestigingen plaats, die uitgroeiden tot de huidige nederzetting. Van de vorm van deze nederzetting kunnen wij ons slechts een zeer globaal beeld vormen.

Pollenanalyses uit deze omgeving ¹²⁾ laten zien, dat er omstreeks de 8e eeuw een uitbreiding van de graanteelt plaatsvond. De oude akkercomplexen zijn toponymisch te traceren door middel van eng- en akkernamen. Blok en Edelman en Vlam ¹³⁾ maken aannemelijk, dat de eerste ouder zijn dan de tweede (de eerste plaatsen zij tussen de Romeinse en de Karolingische periode). De naam „eng” of „enk” zou in het riviergebied (in tegenstelling tot andere delen van Nederland) al vroeg in onbruik zijn geraakt. Latere bouwlandcomplexen werden „akker” of „veld” genoemd.

In Lith zien wij in het midden van het dorp een complex genaamd „de Herengeng”, ¹⁴⁾ ook wel kortweg „de Eng” ¹⁵⁾ genoemd. ¹⁶⁾ Dit akkercomplex zou dus vóór-Karolingisch kunnen zijn. Ten westen van het dorp komt een complex voor, dat „de akkeren” heet. Het laatste complex had in 1829 ¹⁷⁾ een zeer typische verkaveling in perceeltjes van alle ± 13 m breed en 450-550 m lang. ¹⁸⁾ Beide akkercomplexen liggen hoog op de oeverwal, hetgeen een gunstige lokatie moet zijn geweest in verband met het feit, dat de gewassen er nagenoeg watervrij hebben kunnen staan (in ieder geval de zomergranen) en de

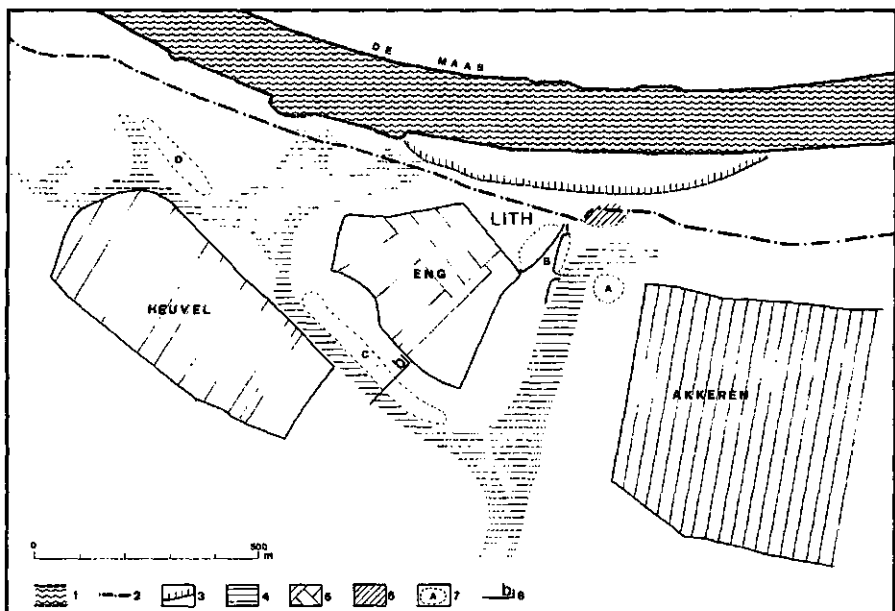

Fig. 4: situatie vóór de bedijking; 1 = huidige loop van de Maas; 2 = ligging van de dijk (aanleg ca. 1300); 3 = loop van De Oude Maas, vgl. kad. minuutplan; 4 = geulen; 5 = oude akkercomplexen met indicatie van de verkavelingsrichting naar de situatie vgl. kad. minuutplan; 6 = bewoning aangetoond (Ned. Herv. kerk); 7 = mogelijke bewoning: A = de Woerd, B = Marktveld, C = Engwijk, D = Heuvelwijk; 8 = doornsede fig. 4.

grond er bovendien zaveliger en dus beter te bewerken was dan de lager gelegen kleigronden.

Een derde akkercomplex, De Heuvel geheten, is gelegen ten zuidwesten van de kern. Over de ouderdom is weinig bekend (zie ook hierna).

Ten westen van dit laatste complex lag (een gedeelte van) het hooiland, de Westerbeemden (Westerbempt, 1311).¹⁹⁾

De komgronden waren in gemeenschappelijk gebruik als weidegrond. Dit blijkt duidelijk uit de verdelingsakte van het Lithoyens Broek in 1288.²⁰⁾ De komgronden onder Lith zijn vlak na de Lithoyense ontgonnen.²¹⁾

Over de bewoning vóór de bedijking is ons beeld nog onduidelijker dan bij het grondgebruik het geval is. Vast staat, dat ter plaatse van, of in de naaste omgeving van het Nederlands Hervormd Kerkje bewoning is geweest van de 8e tot de 13e eeuw.²²⁾ Huisplattegronden of iets dergelijks zijn evenwel niet opgegraven, zodat aard en omvang van de bevolking onduidelijk zijn. Door het bouwen van een romaans kerkje omstreeks 1200, waarbij overigens gebruik werd gemaakt van Romeins afbraakmateriaal, werd de bewoning ter plaatse afgebroken.

Een mogelijke andere oude woonlokatie is gelegen aan de andere zijde van de

noord-zuid lopende geul, ter plaatse van de voormalige boerderij De Woerd. Deze naam duidt op een verhoogde woonplaats. De hoge ouderdom van de naam, ²³⁾ alsmede de ligging van het terrein in zijn omgeving (met name ook de relatie met de eerder genoemde „Akkeren”) wijzen mogelijkerwijs op oude bewoning.

Nog meer onduidelijkheid is er over andere lokaties. De typische stedbouwkundige structuur, die later zo geprononceerd naar voren komt, hoeft niet zeer oud te zijn. Het gaat hier om de indeling van het dorp in „wijken” (Heuvelwijk, Engwijk, Putwijk, Kortwijk, Varkensmarkt), die ieder een afgerond geheel vormen. In de vorige eeuw (en nu nog op enkele plaatsen) lagen de boerderijen er met het bedrijfsgedeelte naar de weg gekeerd (die langs een geul liep) en met het woongedeelte naar een hoger gelegen pad. Aan de overzijde van het pad lagen tuintjes.

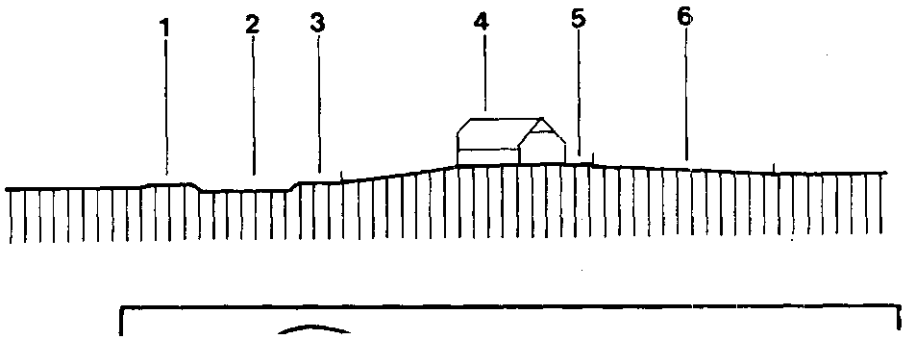

Fig. 5: doorsnede Engwijk: 1 = Graftweg; 2 = onland (geul), thans grotendeels opgevuld; 3 = achterweg, thans genaamd Mr. van Coothstraat; 4 = bebouwing de Engwijk; 5 = Engwijckpad; 6 = tuinen.

Soortgelijke structuren waren ook aanwezig in Lithoyen en Maren, (thans nog slechts op één plaats in Lithoyen). In de literatuur worden de paden veelal omschreven als vluchtpaden, ²⁴⁾ waarlangs de bewoners naar de dijk konden vluchten in geval van overstromingen. Deze hypothese is mijns inziens evenwel onhoudbaar, nu de meeste paden, alvorens bij de dijk aan te belanden, door laag terrein voeren, zonder daar te zijn opgehoogd. De ouderdom van deze structuren is onduidelijk. De Putwijk is gelegen op een kunstmatige ophoging, die tijdens een opgraving door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek niet te dateren bleek, ²⁵⁾ maar is mogelijk niet meer dan enkele eeuwen oud. In het geval van Engwijk zou de toponomie enig licht op de zaak kunnen werpen. In de, in de eerste helft van de 14e eeuw ontgonnen komgronden komt de bloknaam „Engwijkse Hoeven” voor. ²⁶⁾ Over de datering van deze naam is weinig bekend. Het is niet onmogelijk dat de naamgeving onmiddellijk volgend op de ontginning is gevolgd, zoals ook met omliggende hoevenamen.

het geval is geweest (Abtshoeve, 1391, ²⁷⁾ de Nederste Hoeve, 1429. ²⁸⁾ We hebben nu te maken met de reeks Eng-Engwijk-Engwijkse Hoeven. Elke naam is uit de vorige ontstaan en er is dus sprake van een chronologische volgorde in deze reeks.

Van de eerste en de laatste kennen we, zeer globaal, de datering. Het is dan ook niet onredelijk de Engwijk te dateren tussen de 8e en de 14e eeuw. Mogelijkerwijs was deze lokatie dus al vóór de bedijking bewoond. Over de Heuvelwijk heerst wat dit laatste betreft ook geen zekerheid. Net als de Engwijk, is ook de Heuvelwijk naar een akkercomplex genoemd. In 1478 wordt gesproken van „de Hoevel voor de Hoevelwijk”. ²⁹⁾ We hebben hier dus eveneens misschien te maken met vrij oude bewoningsplaatsen. Tenslotte moet gewezen worden op het Marktveld in het midden van het dorp. De driehoekige structuur lijkt verwant met soortgelijke vormen op de zandgronden, de „Plaatsen” of „Heuvel” van de zuidelijker gelegen Brabantse zanddorpen. ³⁰⁾ De driehoekige vorm is daar nog steeds niet in voldoende mate verklaard. Ongetwijfeld hangt deze samen met het weiden van vee op de gemeenschappelijke weide. Het vee van de omringende boerderijen werd op de plaatse verzameld. Een mogelijke verklaring van de driehoekige vorm zou kunnen zijn, dat men de keuze had uit drie hoofdrichtingen, waarheen men het vee zou kunnen leiden. Men sloot beide andere middels een hek af, waarna het vee als door een techter door de derde ingang werd geleid. Een dergelijk gebruik zou evenwel een min of meer gelijkzijdige driehoek doen veronderstellen, die op de meeste plaatsen ontbreekt. Een andere verklaring geeft aan, dat de spitse punt in de richting van de weilanden wijst. ³¹⁾

Bij de Drentse brinken, die op verschillende punten overeenstemmen met de Brabantse „plaatse”, wijst men echter juist op het feit, dat de brinken oorspronkelijk met de korte zijde open naar de gemeenschappelijke weide lagen en aldus een trechter vormden voor het *binnenkomende* vee. ³²⁾ Overigens kan dit laatste in een vroegere fase ook in de Brabantse dorpen het geval zijn geweest. In Lith is het in ieder geval verleidelijk de vorm aldus te verklaren. De zuidzijde zou dan open zijn geweest naar de gemeenschappelijke weidegronden op de komgronden. Later zou de Putwijk zijn ontstaan. Het Marktveld had dan echter zijn functie als veeverzamelplaats al lang verloren door de ontginning van de komgronden in de 14e eeuw. Anderzijds mag de mogelijkheid niet geheel uitgesloten worden, dat zich in het verre verleden gemeenschappelijke weidegronden ten noorden van de kern hebben bevonden. Deze moeten dan echter reeds in een vroeg stadium ten prooi zijn gevallen aan de rivier. Overigens bleef de gemeenschappelijke weide in de uiterwaarden bestaan (de Lithse Ham). Deze werd pas in 1960 verdeeld en opgeheven. Uiteraard is bovenstaande hypothese alleen van toepassing indien het Marktveld geassocieerd zou zijn met gelijkvormige structuren op de zandgronden, hetgeen nog allerminst zeker is.

In het voorafgaande is vrij uitvoerig ingegaan op mogelijke bewoningspatronen in Lith vóór de bedijking. De aanleg van de bandijk greep uiteraard diep in in de ruimtelijke structuur van het dorp. Direkt door het feit, dat er thans een belangrijke nieuwe as langs, of mogelijk zelfs midden door de bestaande

dorpsstructuur ontstond. Indirekt door het feit, dat door de ermee samenhangende drooglegging van de komgronden een nieuwe agrarische structuur ontstond met een overmaat aan hooi- en weiland, waardoor het zwaartepunt in het gemengd bedrijfsstelsel werd verlegd van de landbouw naar de veeteelt en er zelfs export van hooi mogelijk werd. Tenslotte ging de aanwezigheid van de dijk zelfs samenhangen met een sociaal-ruimtelijke scheiding in de kern.

4. NA DE BEDIJKING

De oprichting van het waterschap het Hoog-Heemaal op 27 november 1325 berustte waarschijnlijk, gelijk de instelling van alle waterschappen in deze streek uit die tijd op het officieel vastleggen van een reeds bestaande situatie. ³³⁾ De bedijking langs de Maas had tussen 1100 en 1300 plaats van beneden naar boven, dus van west naar oost. Omstreeks 1300 waren de werkzaamheden gevorderd tot bij het Land van Ravenstein. ³⁴⁾

De dijk in Lith werd gelegd op het hoogste punt van de oeverwal. Aan het wegen- en verkavelingspatroon te zien werd met name in het westelijk deel van het dorp, de bestaande structuur doorsneden. Uiteindelijk veroorzaakte de dijk ook een scheiding in sociale zin binnen de dorpsgemeenschap. De dijk was een relatief veilige en in ieder geval droge vestigingsplaats. Van lieverlede trok hij alle functies naar zich toe, die niet strikt aan het maaiveld gebonden waren. In de vorige eeuw waren op en langs de dijk vrijwel alle openbare gelegenheden gevestigd: het raadhuis, de school, de N.H. kerk, de Joodse synagoge en de Joodse school en verder de woonhuizen van de burgemeester, de gemeentesecretaris, de geneesheer, de notaris, de dominee en de onderwijzer. Langs de dijk stonden ook de woningen van de schippers, winkeliers en vele ambachtslieden. Kortom, de dijk werd de vestigingsas voor de niet-agrarische functies. ³⁵⁾ In de rest van het dorp woonden vooral de agrariërs, die in verband met de bedrijfsvoering gebonden waren aan het maaiveld.

Een sterke groei van de bevolking heeft hier een tweetal processen in gang gezet: de verdichting en de inrichting van nieuwe „wijken”. R.C. Hekker heeft het proces van verdichting in een Limburgs dorp beschreven. ³⁶⁾ Er zijn geen redenen om aan te nemen, dat de situaties in de Maaskantse dorpen geen aanleiding waren tot soortgelijke ontwikkelingen, zeker nu men, door de steeds frequenter overstromingen van de Beerse Overlaat, ³⁷⁾ steeds meer aangewezen was op de schaarse hogere plekken in de dorpen.

De verdichting heeft vooral plaats gehad in de Engwijk en in iets mindere mate in de Heuvelwijk. Het is echter typisch, dat men liever vlak naast elkaar bouwde, dan de onbebouwde tuintjes aan de overkant van het pad bebouwde!

De inrichting van nieuwe wijken vroeg in deze streken meer inspanning dan op de hogere zandgronden van Brabant het geval was. Door de regelmatige overstromingen kon men niet eenvoudigweg overgaan tot lintbebouwing, maar moest men een relatief klein stuk grond ophogen en dicht bij elkaar bouwen. Daarbij kwam het probleem, dat vrijwel alle gronden in het dorp reeds in agrarisch gebruik waren en dat de enige marginale gronden bestonden uit de geulen.

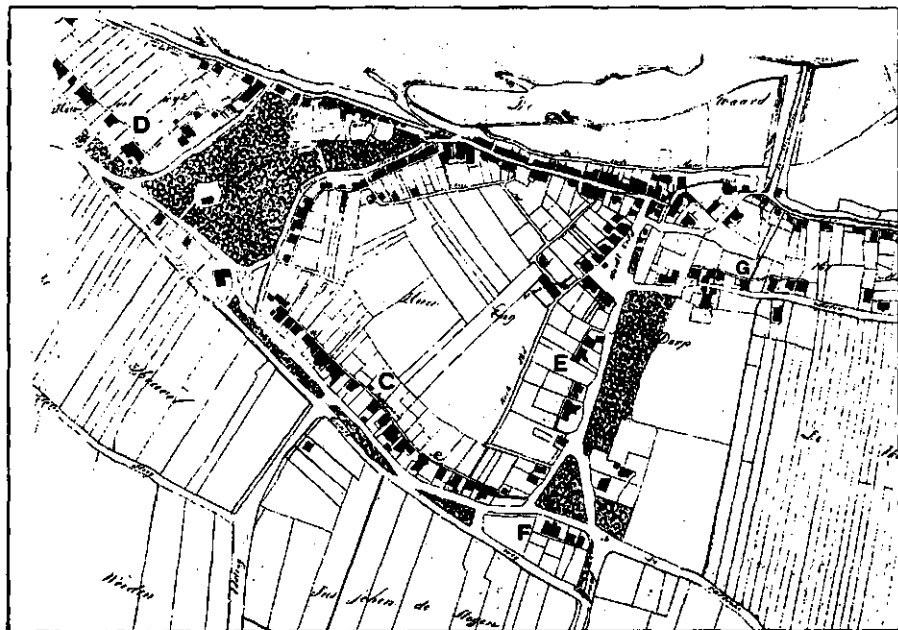

Fig. 6: kadastrale minuutplan, gemeten 1829; C = Engwijk; D = Heuvelwijk; E = Putwijk; F = Kortwijk; G = Varkensmarkt.

We zien dan ook dat diverse wijken gelegen zijn op gronden, die morfologisch gezien deel uitmaken van de geulen.

Nog in 1855 heeft men op de traditionele wijze een nieuwe wijk aangelegd,³⁸⁾ met een pad, waaraan de woongedeelten werden gebouwd, waartegenover tuintjes lagen. De watersnooddramp van dat jaar verwoestte vrijwel de gehele bebouwing aan de Vrouwenstraat.³⁹⁾ Voor de slachtoffers werd het Brugpad aangelegd, waaraan 10 boerderijtjes werden gebouwd.

Tot na de Tweede Wereldoorlog is de hoofdstructuur van het dorp vervolgens in grote lijnen hetzelfde gebleven. In de jaren '50 vonden hier de eerste van overheidswege geplande uitbreidingen volgens moderne stedenbouwkundige inzichten plaats, nadat de Beerse Overlaat in 1942 was afgesloten. De gunstige ligging van de Eng zorgde ervoor, dat deze het eerst bebouwd werd. In de jaren '70 werd de tweede grote uitbreiding gepland. Als lokatie koos men de Akkeren. De twee oudste akkercomplexen van Lith, eens het hart van het dorp, hebben daarmee definitief hun oorspronkelijke functie verloren.

Noten

- ¹⁾ Zie o.m. Ir. R.G. Den Uyl: Dorpen in het Rivierkleigebied, in: Bull.: K.N.O.B., 1958, K. 98-114.
- ²⁾ Dr. P.J.R. Modderman: Het oudheidkundig onderzoek van de oude woongronden langs de Maaskant in Noord-Brabant, in: Brabants jaarboek 1950, p. 92-197.

- 3) Modderman 1950, zie ook: ir. J.J. Cuijpers: Het gebied genaamd Het Groene Woud, in De Maaskroniek 6 (1983), p. 151-154.
- 4) Zie dr. Ir. L.J. Pons: „Oevergronden als middeleeuwse afzettingen en overslaggronden als dijkdoorbraakafzettingen in het rivierkleigebied” in: Boor en Spade VI: 1953, p. 126-133, waarin gewezen wordt op het bestaan van zgn. „overstroomgeulen”, die de stroomruggen doorsnijden en via welke het water van de wassende rivier zich, vóór de bedijking, naar de laag gelegen komgronden spoedde. Wellicht kunnen de hier beschreven geulen daarmee geïdentificeerd worden.
- 5) Dr. van Diepen: De Bodemgesteldheid van de Maaskant, proefschrift Wageningen, 1954.
- 6) Zie dr. ir. L.J. Pons: De geologie, de bodemvorming en de waterstaatkundige ontwikkeling van het land van Maas en Waal in een gedeelte van het Rijk van Nijmegen, proefschrift Wageningen, 1957.
- 7) Zie Dr. Ir. L.J. Pons: De verkaveling van Balgoy, in: Boor en Spade VII, 1954, p. 224-231.
- 8) J. Ypey: Nederlands Hervormde kerk te Lith, Noord-Brabant, in: Berichten Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek V, p. 88-93.
- 9) Kadasterkantoor Eindhoven, Kadastraal Minuutplan van de gemeente Lith, sectie A, genaamd het Hooge Land, blad 2, opgemeten in 1829 door J. Burgers, landmeter van de eerste klasse.
- 10) Zie Pons.
- 11) Zie ook: A.J. Havinga en A. op 't Hof: De NederBetuwe, opbouw en ontstaan van een jong rivierkleigebied, in: Geografisch Tijdschrift IX (1975) p. 261-277.
- 12) Van Diepen, 1954.
- 13) D.P. Blok: De enken. In: Driemaandelijks Bladen, Nieuwe serie, 10, p. 1-16
Prof. Dr. C.H. Edelman en Dr. A.W. Vlam: Over de perceelsnamen van het Nederlandse rivierkleigebied, in: Boor en Spade III, 1949, p. 231-284.
- 14) Kadastraal minuutplan, 1829.
- 15) Dr. H.P.H. Camps: Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312, 's-Gravenhage 1979, nr. 845, „In den enge”, 16 juni 1311.
- 16) De akker naam „de Eng” of „de Enge” komt ook voor bij Kessel, Lithoyen en Macharen.
- 17) Kadastraal minuutplan, 1829.
- 18) Mogelijk gaat het hier om equivalenten van de „langrepelakkers”, die Kakebeke (A.D. Kakebeke: Enige opmerkingen over bewoning en parcelering te Duizel (gem. Eersel), in: Brabants Heem XIX, 1967, p. 191-204, en: Some observations about habitation and parcelling in the hamlet of Schadewijk, Municipality of Eersel (north-brabant), in: Geografisch Tijdschrift, N.R.: 1968, p. 190-204), plaats in de 8e à 9e eeuw n.Chr. samenhangend met ontwikkelingen in de ploegvorm.
- 19) Camps nr. 845: „Enen langhen westerbempt” en „Enen corten westerbempt”.
- 20) Camps nr. 428: „Jan I, hertog van Brabant, verkoopt aan die van Lithoyen de gemene wijden, waarvan zij tot dusver het gebruiksrecht hadden voor een som van 210 pond leuvens in een jaarlijkse erfcijs van 4 penningen Keuls en bepaalt verder, dat de bezitters van de gemene weiden, naar evenredigheid zullen bijdragen in de kosten van watering en hoefslagen.
- 21) Gemeentearchief Lith, nr. 1: oorkonde van 2 december 1359, waarin het domkapittel van Luik zich verantwoordelijk stelt voor de verkaveling „die te Litte gheslagen is”.
- 22) Ipey, p. 91.
- 23) H.J.M. van Rooij, Het Oud-archief van het Groot-Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch, Inventarissenlijst nr. 1942, d.d. 1535/6: „een huis, erf en hof, ter plaatse gezegd „die Worde” (of Woerde).
- 24) O.m. van Diepen en drs. A.W.A.Th. Steegh, Dorpen in Brabant, 's-Hertogenbosch, 1978, p. 12.
- 25) Mondelinge mededelingen drs. W.J.H. Verwers.
- 26) Een hoeve is een oppervlaktemaat = 16 morgen = 13,6 ha.
- 27) v. Rooij, Regestenlijst nr. 223, d.d. 9 november 1391.
- 28) Gemeentearchief Lith, oud-archief nr. 4 d.d. 5 februari 1429.
- 29) Van Rooij: Regestenlijst nr. 1449, d.d. 1 januari 1478.
- 30) Steegh, p. 18. De driehoekige vorm is nogal zeldzaam in de dorpen aan de Maaskant. In Meegen wordt ook een driehoekig dorpspleintje aangetroffen.

- ³¹⁾ O.m. Geertruidenberg, zie J. Renes. *West-Brabant, een cultuurhistorisch landschapsonderzoek*, Waalre 1985, p. 50-51.
- ³²⁾ Werkgroep brinken, *Brinkenboek*, Assen 1981, p. 50.
- ³³⁾ drs. H.G.J. Buijks: *675 jaar waterschappen in de Maaskant 1309-1984*, Oss, 1984, p. 9.
- ³⁴⁾ Buijks, p. 11.
- ³⁵⁾ Dat de R.K. kerk niet op de dijk stond, hangt samen met het feit, dat deze is opgericht op de plaats van de 17e-eeuwse schuurkerk.
- ³⁶⁾ R.C. Hekker: *De dorpen*, in: *Dorp en Stad in Limburg*, Zutphen, 1981, p. 11-35, m.n. p. 27-31.
- ³⁷⁾ Buijks, p. 12 e.v.
- ³⁸⁾ Deze wijk staat derhalve niet aangegeven op het kadastrale minuutplan.
- ³⁹⁾ Gemeente Lith, *Structuurplan* 1981.